

بررسی ویژگی‌های معماری مقبره تیموری خسرویه، خراسان شمالی با تأکید بر بازشناسی سیر تحول کالبدی

غلامحسین غلامی

عضو هیئت علمی دانشگاه حکیم سبزواری، دانشکده معماری و شهرسازی

Gholami.Sttu@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۹۳/۹/۳

تاریخ پذیرش: ۹۳/۹/۲۸

چکیده

این مقاله به روش توصیفی - تحلیلی و با گردآوری اطلاعات بر اساس مطالعات کتابخانه‌ای و پژوهش‌های میدانی به معرفی مقبره تیموری معروف به بابا و بی بی در روستای خسرویه استان خراسان شمالی می‌پردازد و ضمن معرفی صندوقچه‌های چوبی ارزشمند آن، شیوه مطالعات معماری و توجه به ساختار و آرایه‌های بناهای تاریخی را در بازشناسی تاریخ تحولات بنا تبیین می‌کند. مقبره خسرویه (بابا و بی بی) دارای دو فضای گنبدخانه‌ای کوچک و بزرگ و یک ایوان در جلوی گنبدخانه کوچک است. در هر گنبدخانه، صندوقچه‌ای چوبی مزین به اشکال هندسی، نقوش گل و بوته و کتیبه‌هایی به خط ثلث است. این صندوقچه‌های ارزشمند یکی از مهم‌ترین اسنادی است که تاریخ‌های متعددی بر روی آن حک شده است که بر اساس این تاریخ‌ها و ویژگی‌های ساختاری بنا می‌توان به زمان ساخت و سیر تحولات مقبره پی برد. از نتایج این پژوهش مشخص می‌شود که مقبره در دو مرحله ساخته شده است. با توجه به ساختار و شیوه اجرای پوشش - که ترکیبی از تویزه‌های متعدد را نمایش می‌دهد و با توجه به نمونه‌های مشابه این نوع پوشش در بناهای خراسان بزرگ دوره تیموری و هم‌چنین به استناد کتیبه صندوقچه گنبدخانه بزرگ (مقبره بابا)، این فضا و ایوان جنب آن در دوره تیموری ساخته شده است و گنبدخانه کوچک (مقبره بی بی) بر خلاف تاریخ نگاشته شده بر صندوقچه چوبی آن که نشانگر دوره صفویه است، با توجه به عمق ساخت و استقرار آن بر روی دامنه کوه و پوشش گنبدی ساده، قبل از دوره تیموری ساخته شده است. پوشش گنبدخانه بزرگ و ایوان کنار آن به دلیل ساخت بنا بر روی بستر دست ساز، پس از یک قرن دچار آسیب جدی شده است و به تبع آن باعث آسیب‌های فراوان به صندوقچه چوبی موجود در گنبدخانه بزرگ می‌شود. با توجه به مقایسه ساختار و چوب‌های به کاررفته در مرمت این صندوقچه و مشابهت آن با چوب‌های صندوقچه گنبدخانه کوچک، می‌توان نتیجه گرفت در دوره صفویه، هم‌زمان با اتمام و نصب صندوقچه گنبدخانه کوچک، گنبدخانه بزرگ و صندوقچه آن مرمت اساسی شده است. تقویت تویزه‌های جنوب شرقی و جنوب غربی بنا، با جرزهای قطوری که ضخامتی برابر تویزه‌های اصلی مقبره دارد، موید این مساله است.

واژه‌های کلیدی

ویژگی‌های معماری، صندوقچه چوبی، تحول کالبدی، مقبره تیموری.

گوناگونی که تقریباً به جای هم به کار می رفت، اطلاق می شد که از میان رایج ترین آنها خانقاه، حظیره، لنگر، و بقعه را می توان نام برد (اوکین، ۱۳۸۶: ۵۸). شیوه ساخت آرامگاه در این دوره بر اساس زمان ساخت و زمان فوت متوفی، به چند دسته تقسیم می شود. ۱. ساخت مجموعه یادبود و بنای ایوان و فضای گنبددار در کنار مدفن فرد متوفی (ساخت بنا بعد از فوت) مانند مجموعه بقعه تایباد، ۲. برپایی و ساخت فضای گنبددار و آرامگاهها بر روی قبر (ساخت بنا بعد از فوت) مانند گنبد خشتی مشهد و مقبره خسرویه، ۳. یکی از روش های تدفین در دوره تیموری انتقال متوفی به درون فضای گنبددار (ساخت بنا قبل از فوت) است که این فضای گنبددار ممکن بود متعلق به بازه زمانی قدیم تر از دوره تیموری باشد، مانند تدفین در گنبدخانه های آل کرت که قبل از دوره تیموری ساخته شده بود. بر این اساس آرامگاه های دوره تیموری به مقابر گنبددار (بقعه) که در برگزیده متوفی بوده و مجموعه های عظیمی که در مقام ارسن معماری، کارکردهای مختلفی را شامل می شده و متوفی در فضایی باز به خاک سپرده می شد، قابل تقسیم بندی است.

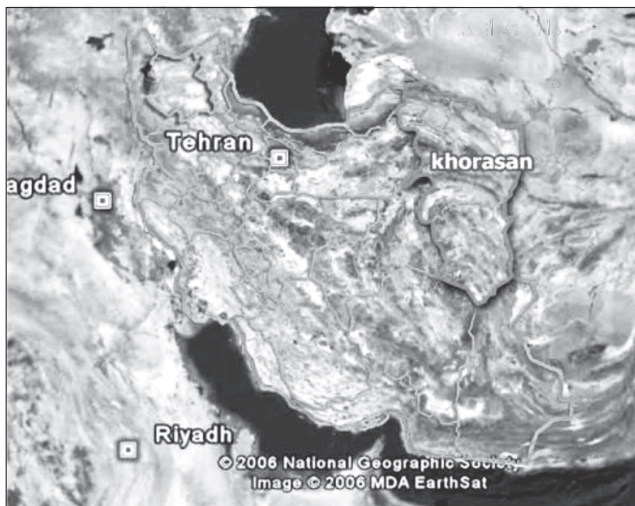
۲. مقبره خسرویه (مقبره بابا و بی بی)

روستای خسرویه در ۲۵ کیلومتری جنوب غرب شهر فاروج، مرکز شهرستانی به همین نام (در استان خراسان شمالی) و در ارتفاع ۱۶۰۰ متری از سطح دریا قرار گرفته است (رضازاده، ۱۳۸۰: ۶). این روستا در موقعیت ۵۷ درجه و ۵۹ دقیقه طول شرقی، ۳۷ درجه و ۷ دقیقه عرض شمالی واقع شده است. روستای «خسرویه» که به عنوان یکی از دهکده های گردشگری استان خراسان شمالی شناخته شده، در دامنه رشته کوه شاه جهان جا گرفته است (نقشه ۱ تا ۴). روستا دارای دو گورستان است؛ یکی در مرکز و دیگری در شمال غربی روستا که مقبره خسرویه در مجاورت گورستان شمال غربی واقع است. امروزه از سنگ قبرهای

شناخت صحیح و آگاهی از سیر تحولات کالبدی بناهای تاریخی، در حفاظت از بناها و برنامه ریزی های آتی نقش اساسی دارد. مهم ترین راه و گاه یگانه راه دستیابی به چنین شناختی به خصوص در زمانی که دسترسی به اسناد تاریخی ممکن نیست و یا اینکه به واقع سندی در این زمینه موجود نیست، بررسی های میدانی و پژوهش بر روی کالبد بنای تاریخی و اجزای تشکیل دهنده بناست. ضروری به نظر می رسد در این پژوهش ساختار کالبدی و آرایه های چوبی مقبره خسرویه خراسان شمالی، مورد مطالعه قرار گرفته و نقش کلیدی آن در بازشناسی سیر تحول کالبدی بنا مورد تأکید قرار گرفته است. این مقبره بر روی دامنه سنگی مشرف بر روستا ساخته شده و اهالی روستا آن را مقبره بابا و بی بی می شناسند و جوانان روستا از جمله دختران، بخت خود را در بستن پارچه هایی بر روی در و دیوار آن می جویند. این بنا دارای دو صندوقچه چوبی زیباست که می توان با تأمل و ارزیابی اطلاعات حاصل از تواریخ حک شده بر آنها و کیفیت ساخت شان به گوشه هایی از تاریخ پرفراز و نشیب بنا پی برد و نابسامانی کنونی بنا را درک کرد.

۱. معماری مقابر خراسان در دوره تیموری

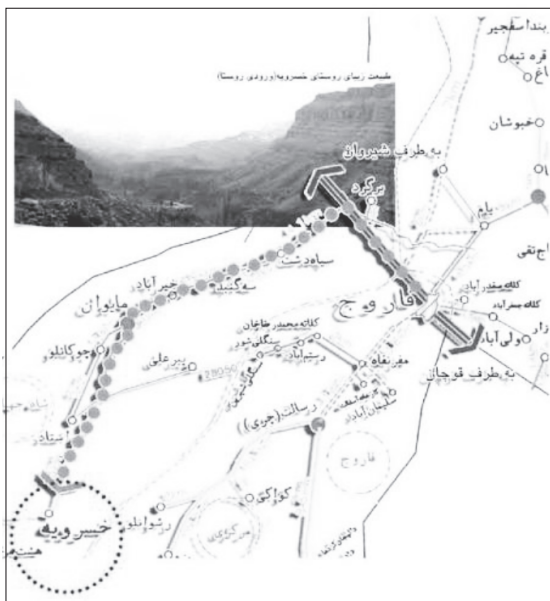
آثار معماری دوره تیموری بر اساس کاربرد به سه دسته کلی قابل تقسیم است: ۱. محل سکونت، ۲. محل تجارت و ۳. بناهای خیریه (گلمبک و ویلبر، ۱۳۷۴: ۸۰). بیش تر آثار موجود از دسته بناهای خیریه است و معماری آرامگاه ها و مقابر نیز جزو این دسته به شمار می روند. شرایط اجتماعی، سیاسی و فرهنگی غالب در دوره تیموری به گونه ای بود که بسیاری از آرامگاه های این دوره با فضا و کارکرد خانقاهی در ارتباط بوده است. خانقاه ها و آرامگاه ها غالب اوقات یکجا بوده و آرامگاه های دیگر، یعنی بقعه ها، اغلب محل آمد و شد و زندگی صوفیان بوده است. بدیهی است به محل اجتماع صوفیان نام های

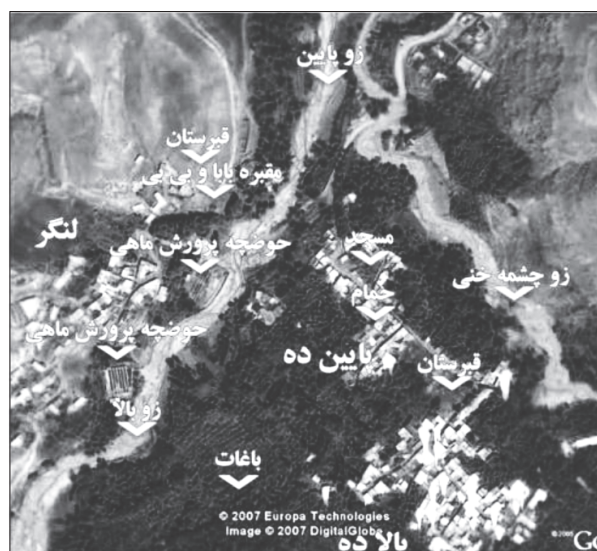
نقشه ۲. نقشه موقعیت خراسان بر روی عکس ماهواره ای
 ماخذ: عکس ماهواره ای : سایت GOOGLE.MAPS.COM

نقشه ۱. نقشه راههای استان خراسان شمالی
 (ماخذ : موسسه جغرافیایی و کارتوگرافی گیتاشناسی)

نقشه ۴. موقعیت مقبره خسرویه (بابا و بی بی).
 (ماخذ : نگارنده)

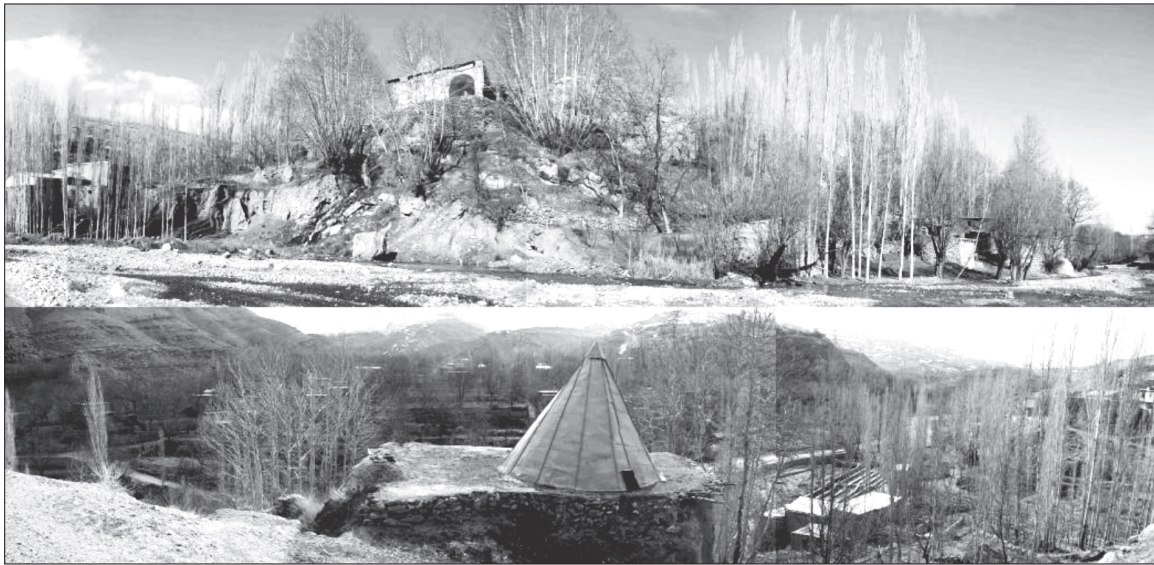
نقشه ۳. سازمان فضایی روستای خسرویه
 ماخذ عکس ماهواره ای : سایت GOOGLE.MAPS.COM

است و می توان چنین استنباط کرد که افراد ساکن در روستا یا پیرامون آن، جایگاه اجتماعی - اعتقادی مهمی داشته اند. در سمت شمال غربی روستای خسرویه (پایین گورستان) و و بر فراز تپه ای که بخشی از آن به صورت مصنوعی ساخته شده (صفه بنا)، مقبره تاریخی خسرویه واقع است. این مقبره با پوشش گالوانیزه مخروطی جدید بر روی گنبد ترکیب اصلی خودنمایی می کند (تصاویر ۳، ۲، ۱).

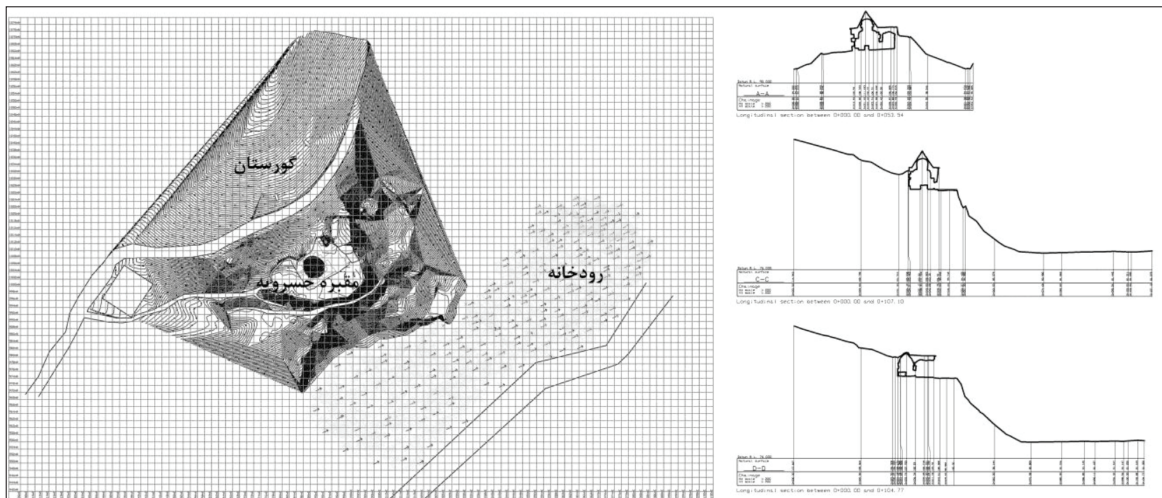
ارزشمند این روستا که در گذشته نمونه های زیادی از آن وجود داشته، تعداد اندکی باقی مانده است. در گورستان سنگ های قدیمی و تاریخی فراوان و پراکنده دیده می شود، برخی از آنها شکسته و نام و نشان متوفی از بین رفته و بلکه به یغما رفته است (شاگری، ۱۳۸۱: ۴۴۱). این سنگ قبرها که متعلق به قرن نهم هجری و پس از آن است به شیوه استادانه ای تراشیده و حجاری شده

تصویر ۱. نمونه سنگ قبرهای باقی مانده گورستان روستای خسرویه (مأخذ: نگارنده).

تصویر ۲. دید گسترده به مقبره (مأخذ: نگارنده).

تصویر ۳. محوطه پیرامون مقبره و پروفیل های نقشه برداری که ویژگی های استقرار بنا بر روی دامنه کوه شاه جهان را نمایش می دهد (مأخذ: نگارنده).

۲.۱. ویژگی‌های فضایی - کالبدی مقبره

ساختمان بقعه به روشنی آرامگاهی است که هیچ شواهد ساختمانی، دال بر کارکرد دیگر برای آن وجود ندارد (همان، ۵۹). مقبره دارای دو فضای مجزای گنبدخانه ایست. گنبدخانه بزرگ تر بر اساس اطلاعات صندوقچه چوبی آن، مدفن شخصی به نام بابا حسین است و گنبدخانه کوچک تر که ایوانی در مقابل آن وجود دارد، بر اساس کتیبه صندوقچه چوبی اش مدفن بی بی شاه بیگی است (اوکین، ۱۳۸۶: ۵۵۴).

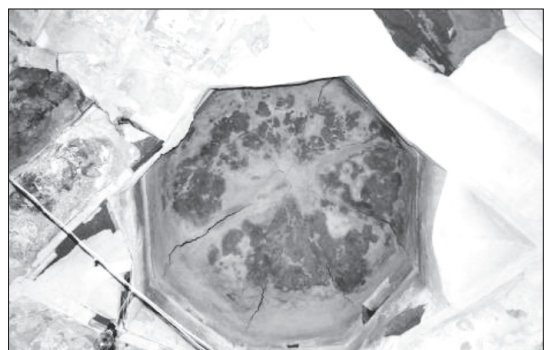
مقبره خسرویه بر روی دامنه شمالی کوه شاه جهان و به گونه ای ساخته شده که بخشی از آن بر روی صفا ای دست ساز از سنگ های لاشه و قلوه و ملات گل آهک قرار گرفته است. این صفا دست ساز در بلندترین بخش در حدود ۵/۵ متر ارتفاع دارد و در کناره ها کم تر است. شکل این آرامگاه اساساً مکعبی است و دو گنبد پوشیده از گچ از بام سر برآورده اند. این گنبدها خالی از تزئین است (اوکین، ۱۳۸۶: ۵۵۴).

تصویر ۵. نمای روبروی مقبره (ماخذ: نگارنده)

تصویر ۴. نمای مقبره (ماخذ: نگارنده)

تصویر ۷. داخل گنبد مقبره بابا (ماخذ: نگارنده)

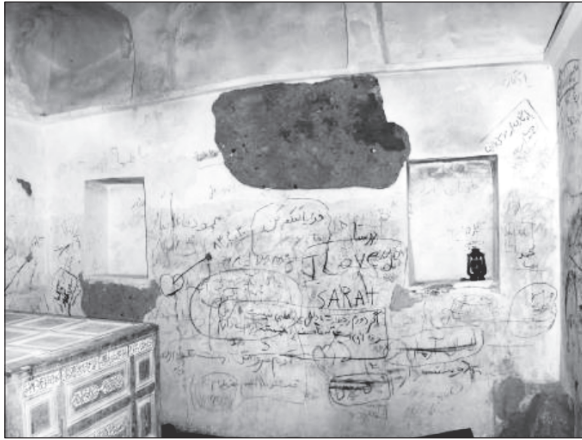
تصویر ۶. ورودی به صفا مقبره (ماخذ: نگارنده)

تصویر ۹. صندوقچه مقبره بابا (ماخذ: نگارنده)

تصویر ۸. جزای مقبره بابا (ماخذ: نگارنده)

تصویر ۱۱. فضای مقبره بی بی (ماخذ: نگارنده)

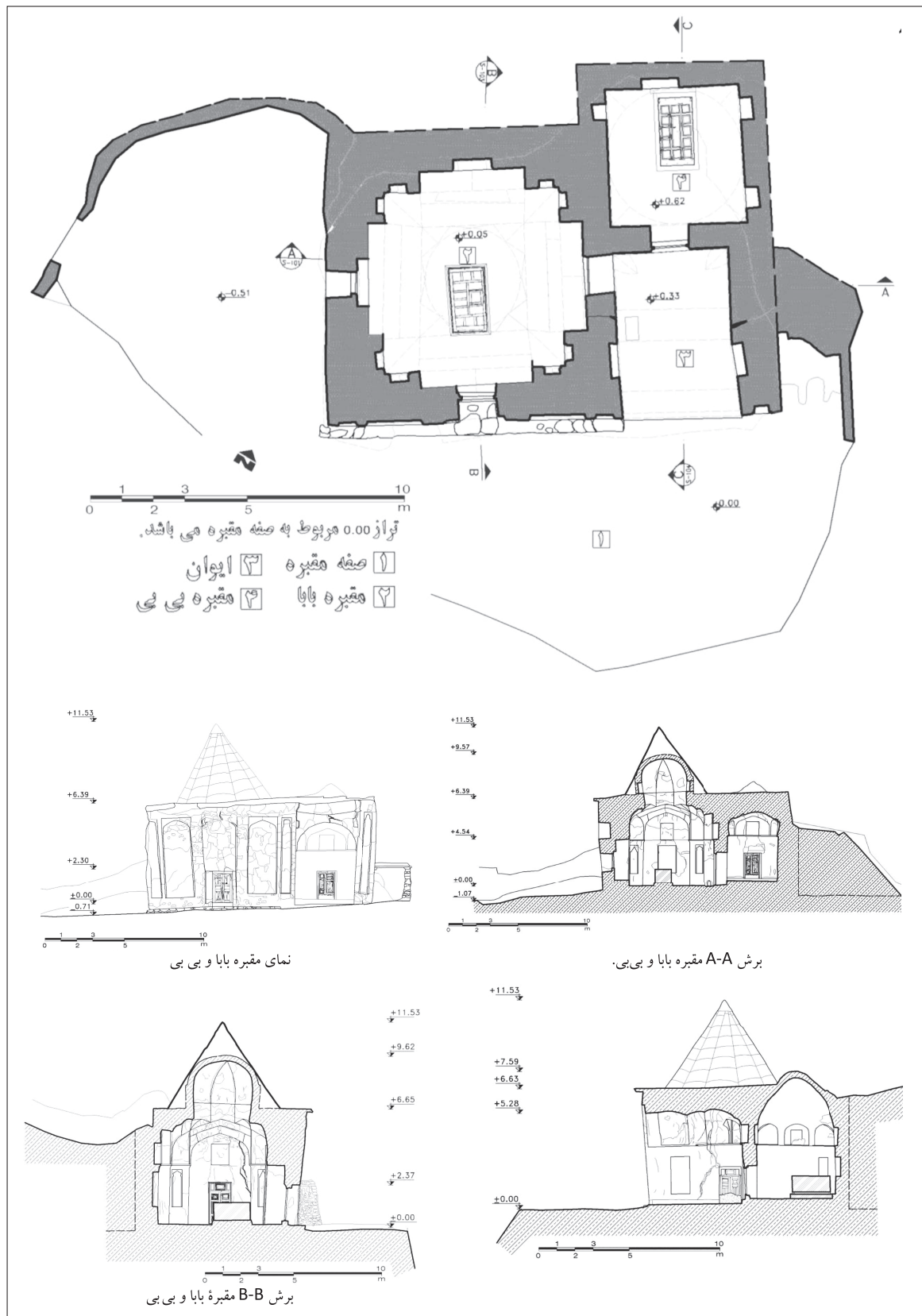
تصویر ۱۰. پوشش مقبره بابا و مقبره بی بی (ماخذ: نگارنده)

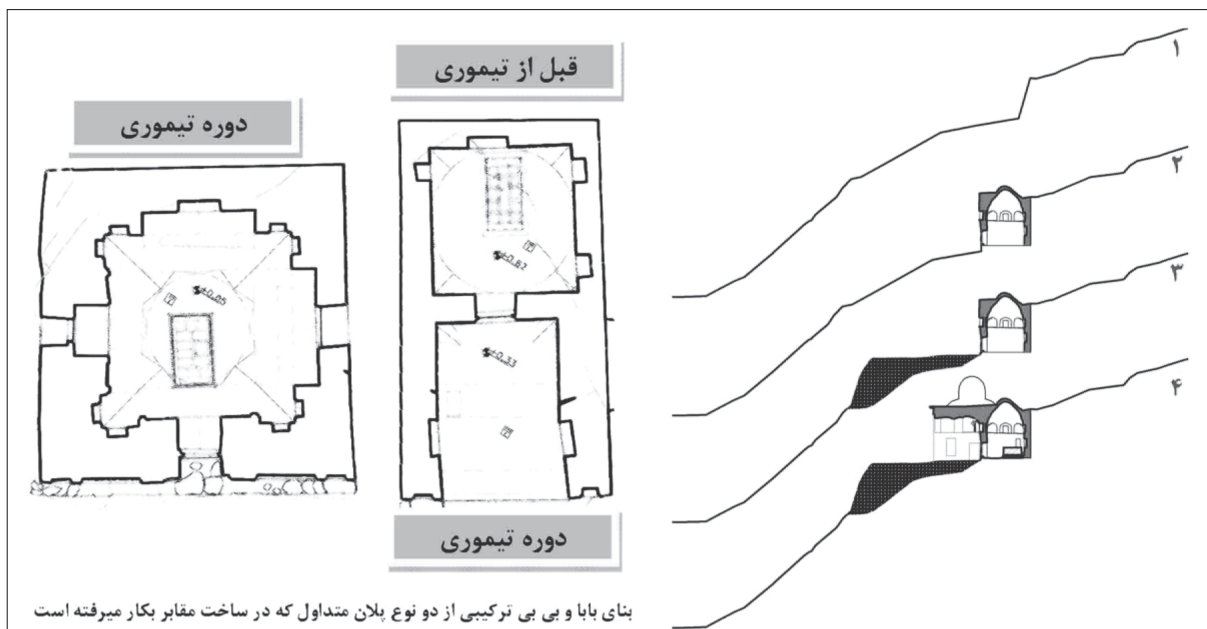

تصویر ۱۲. صندوقچه مقبره بی بی (ماخذ: نگارنده)

برنارد اوکین معتقد است. گنبد فضای کوچک‌تر (مقبره بی بی) که با وضع نامرتبی با دامنه تپه یکی شده است، قدیم‌تر از گنبد فضای بزرگ‌تر (مقبره بابا) است (همان، ۵۵۶) که با توجه به موقعیت گنبدخانه‌ها منطقی به نظر می‌رسد. این در حالی است که به استناد کتیبه صندوقچه چوبی، بی بی شاه‌بیگی سال‌ها پس از وفات بابا حسین در مقبره دفن شده است. از طرفی از آنجا که ایوان با مقبره بی بی در یک محور دقیق قرار نمی‌گیرد و در عین حال با ساختار مقبره بابا در چیدمان مصالح قفل و بست دارد، بنابراین به نظر می‌رسد ایوان، همزمان با ساخت مقبره بابا ساخته شده باشد. (نقشه ۶)

ته‌رنگ مقبره خسرویه (بابا و بی بی) اگر چه بسیار ساده است، لیکن از نمونه‌های منحصر به فرد در منطقه به حساب می‌آید و به لحاظ فضایی، جزو هیچ‌یک از انواع مقابر در خراسان دوره تیموری و حتی پس از آن نیست. این بنا ترکیبی است از مقبره‌ای با پلان ساده (مدفن بابا حسین) و مقبره‌ای با ایوان ورودی (مدفن بی بی شاه‌بیگی است). بنابراین بر خلاف آنچه که در نگاه اول مشهود است، به نظر می‌رسد این بنا در یک دوره زمانی احداث نشده است، بلکه قدمت بخشی از آن بیش از قسمت دیگر است. (نقشه ۵)

بنای بابا و بی بی ترکیبی از دو نوع بلان متداول که در ساخت مقابر بکار میرفته است

نقشه ۶. مراحل ساخت مقبره بابا و بی بی (مأخذ: نگارنده).

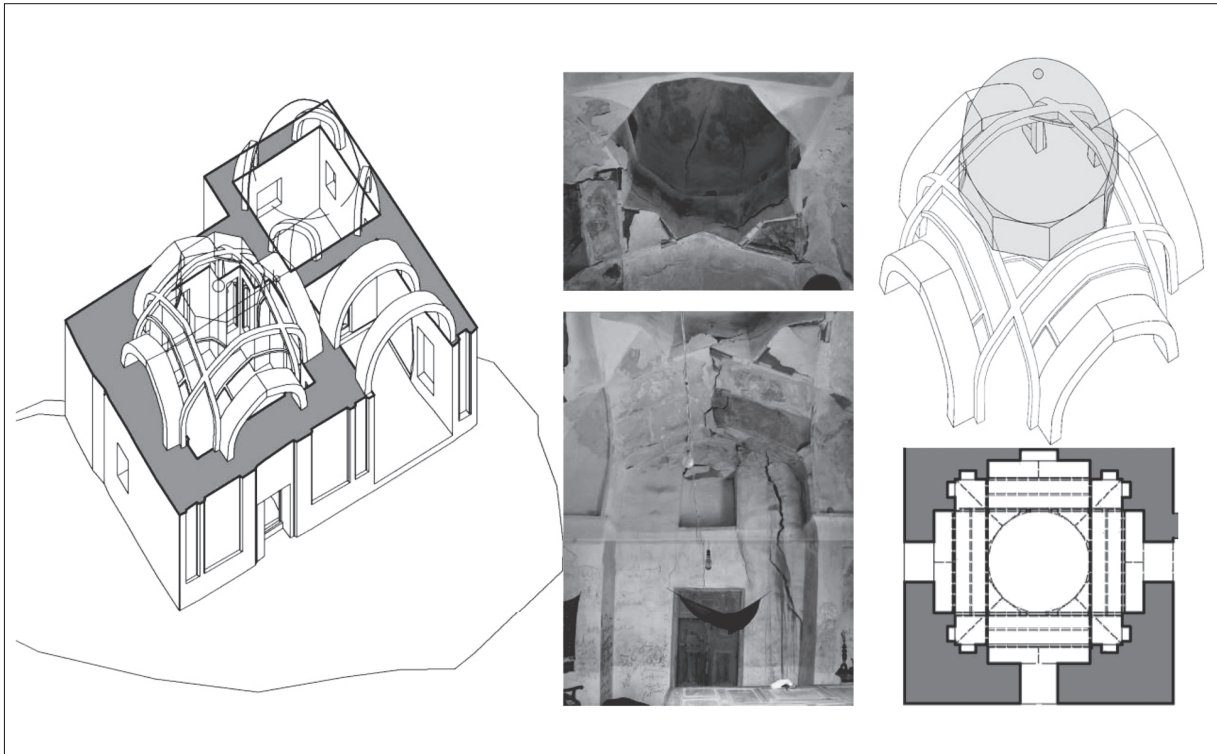
معماران تیموری فنون طاق‌بندی سنتی را که میراث گذشتگان بود، از بنیاد دگرگون کردند. تکثیر طاق‌های قوسی کوچک که ابتدا ترکیب، سپس جدا و باز ادغام می‌شدند، حالت ابهام نامترقی به بنا می‌افزود. عجیب نیست که طاق‌بندی ایرانی در همین قرن یک‌سره از عرصه ساختمان به عرصه تزئین منتقل شد (هیلن براند، ۱۳۸۷: ۷۵).

در ساخت صفا، دیوارها و پوشش مقبره بابا و بی بی تماماً از سنگ استفاده شده است. عرض دیوارها در مقبره بابا و بی بی بین ۸۰ تا ۱۰۰ سانتی‌متر بوده که در اثر مرمت‌های دوره‌های بعد، در بعضی از جزرها ضخامت تا دو برابر نیز افزایش یافته است. در مرمت‌های انجام‌شده در مقبره، در دوره‌های بعد، علاوه بر سنگ‌های لاشه، از سنگ‌های قلوهای که از رودخانه پای تپه آورده اند، نیز استفاده شده است. در مقبره بی بی، نوعی پوشش گنبدی به نام چيله یا چیلو با چپیره‌سازی طاق‌بندی سکنج اجرا شده است. این پوشش از دوران چفد بیز یا هلوچین تند حول محور قائمی که از راس آن می‌گذرد، به دست می‌آید و به علت داشتن خیز کافی، قابلیت تحمل باری خوبی دارد. (تصویر ۱۳). اوکین اعتقاد دارد، این گنبدخانه در فاصله قرن دوازدهم تا چهاردهم میلادی (قرن ششم تا هشتم هجری) ساخته شده است (همان، ۵۵۶).

تصویر ۱۳. گنبدخانه مقبره بی بی (مأخذ: نگارنده).

اما اثبات این مسئله نیازمند مدارک و شواهد محکم است و وی هیچ سندی در این مورد ارائه نکرده است. گنبد مقبره بابا از ترکیب توپزه‌های متعدد ساخته شده که ساخت آن در دوره تیموری در مقام یک نوآوری در ساخت طاق و گنبد مطرح بوده است (تصویر ۱۴).

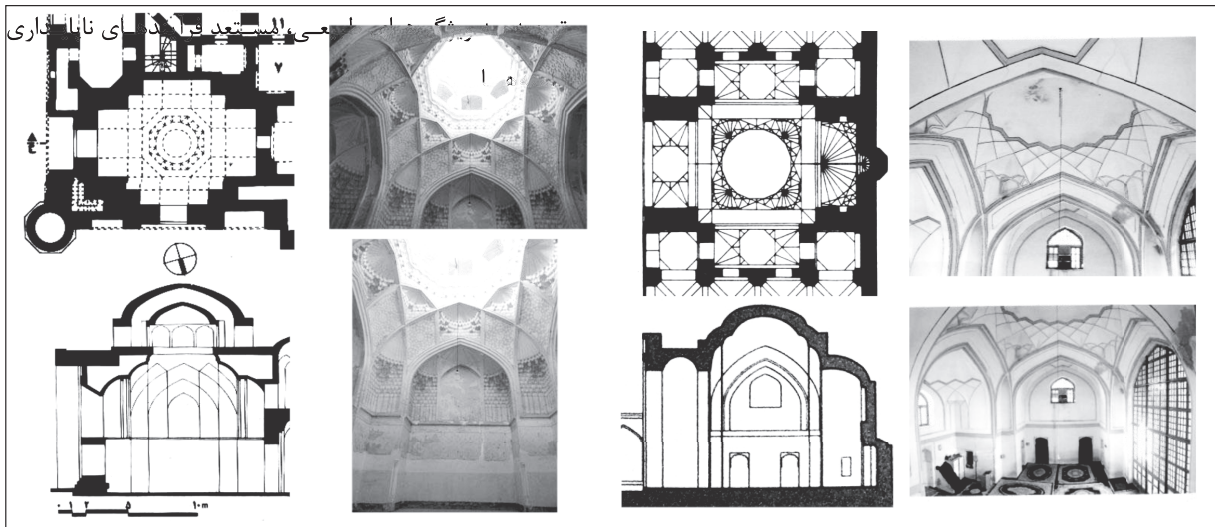
تصویر ۱۴. اجرای پوشش گنبد مقبره بابا، ترکیب تویزه‌های متعدد (مأخذ: نگارنده).

نمونه‌های قبلی آن، به موقعیت تویزه‌ها و اجرای نهایی گنبد در بالاترین قسمت برمی‌گردد. اجرای این نوع پوشش قبل از دوره تیموری دو ویژگی کلی دارد: ۱. چهار تویزه اصلی گنبدخانه اجرا شده و روی تویزه‌ها را آجرچینی می‌کردند تا سطح همواری ایجاد شود و پس از آن باریکه طاق‌های برابر اجرا می‌شد (همان‌گونه که در تصویر ۱۶ مشخص است)، ۲. به طور معمول پوشش نهایی در مرکز طاق و گنبد، خیلی ارتفاع پیدا نمی‌کرد و سعی در بستن کار با ارتفاع کم بود. در دوره تیموری این ویژگی‌ها با ساخت متفاوت پوشش‌ها به چالش کشیده می‌شود. به عبارتی در نمونه‌های متعدد این دوره باریکه طاق‌های برابر در ترکیب با چهار تویزه اصلی اجرا شده و در مرکز باریکه‌های طاق برابر، پوشش با ارتفاع بیش‌تری نسبت به باریکه‌های طاق ساخته می‌شد (در مقبره بابا این پوشش به صورت هشت ترک روی باریکه طاق‌ها اجرا شده است (تصویر ۱۴).

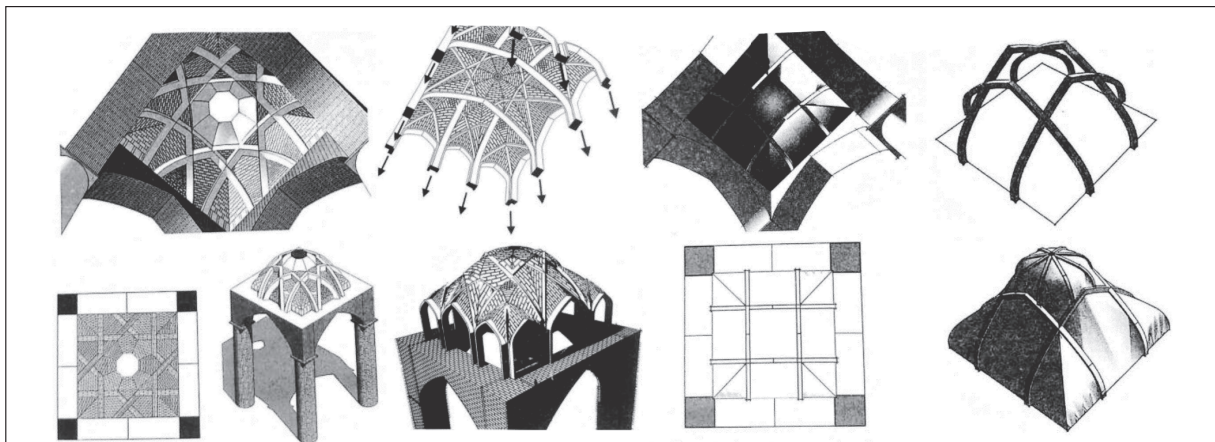
در خراسان بزرگ نمونه‌های متعددی را می‌توان مشابه این نوع اجرای طاق و گنبد با اجرای کامل‌تر و جزئیات بیش‌تر برشمرد که گاه با قطاربندی‌های متعدد و گاه به صورت پوسته‌ای متصل به ساختار اصلی و با یک هدف یعنی نوآوری در معماری عصر تیموری ساخته می‌شد. به طور مثال تویزه‌های گنبدخانه در مدرسه غیاثیه خرگرد، بقعه تایباد، تربت شیخ احمد جام و بناهای تیموری هرات مانند مقبره و مدرسه گوهرشاد از این دست به شمار می‌روند (تصویر ۱۵).

ساخت گنبد و طاق‌های ترکیب با باریکه طاق برابر در معماری ایران، سابقه‌ای طولانی دارد و نمونه‌های متعدد و متنوعی از این نوع را می‌توان در دوره‌های سلجوقی و ایلخانی معرفی کرد (معماریان، ۱۳۹۱: ۲۸۰-۲۸۱).

تفاوت عمده در شیوه اجرای گنبد با باریکه طاق در دوره تیموری و در ساخت پوشش مقبره خسرویه نسبت به

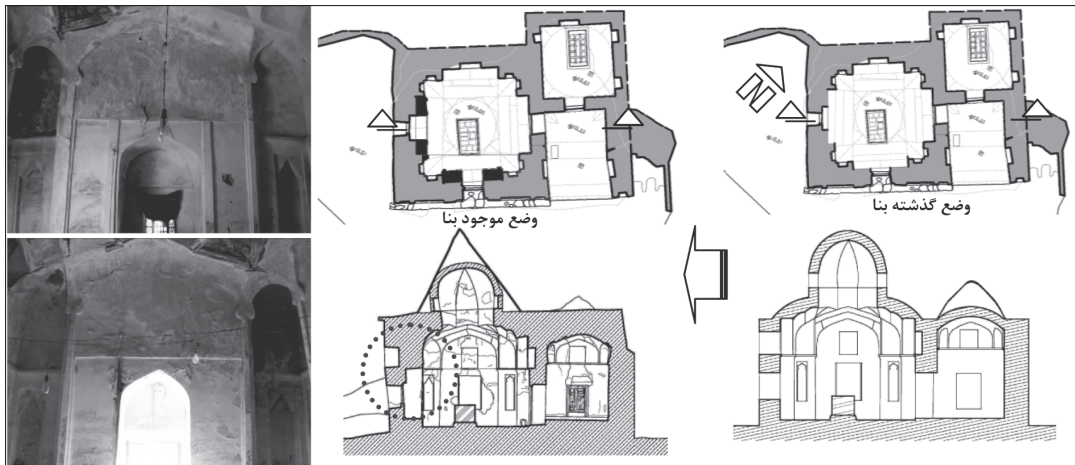
تصویر ۱۵. نمونه اجرای پوشش گنبد از ترکیب تویزه‌های متعدد در بناهای دوره تیموری.

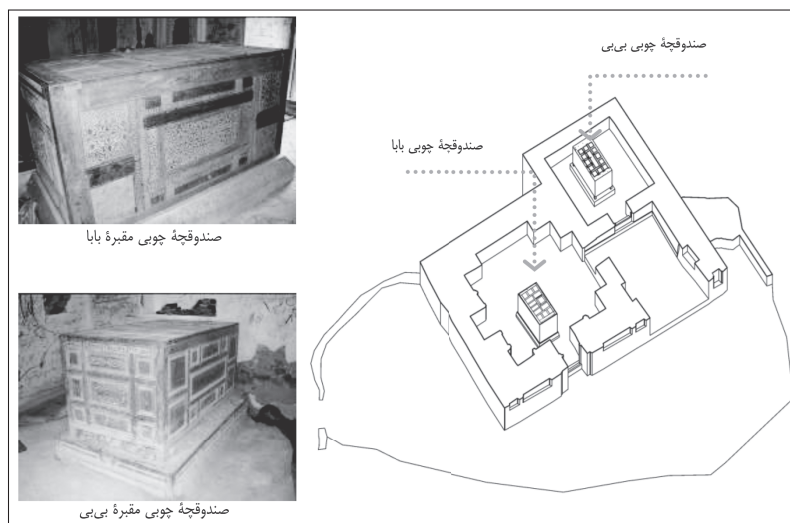
شکل ۱۶. گونه‌های مختلف طاق و گنبدهای ترک‌دار با باریکه طاق باربر در معماری ایران (مأخذ: معماران، ۱۳۹۱: ۲۶۹-۲۷۷).

و وقوع حرکات دامنه‌ای (زمین لغزش) است (علیچانی و قهرودی و امیراحمدی، ۱۳۸۵: ۱۱۹). به عبارتی هر دو مسئله نشست و لغزش می‌تواند به بنا آسیب برساند. به همین سبب آسیب‌های سازه‌ی بسیاری به مقبره وارد شده است که در نگاه اول در قسمت‌های ایوان و فضای داخلی مقبره بابا به چشم می‌آید و می‌توان به جرأت گفت این آسیب‌ها از زمان ساخت بنا وجود داشته و با سیر تحول کالبدی این مقبره ارتباط نزدیکی دارد (تصویر ۱۱). برای درک بهتر این تحولات لازم است مهم‌ترین اسناد مکتوب که بر روی صندوقچه‌های چوبی حک شده مورد بررسی دقیق قرار گیرد.

همان‌گونه که در معرفی بنا اشاره شد، دخل و تصرفاتی در دیوارهای مقبره بابا انجام شده که در قسمت جنوب شرقی و جنوب غربی این مداخلات به دو برابر شدن ضخامت بعضی قسمت‌های دیوار منجر شده است، که این مسئله ناشی از ساخت بنا بر روی بستر دست‌ساز است. به طور معمول ساخت بنا بر بستر دست‌ساز، موجب نشست‌های متوالی بنا و متعاقب آن ترک‌های سازه‌ای در قسمت‌های مختلف شده است. (تصویر ۱۷). و این مسئله می‌تواند با توجه به موقعیت جغرافیایی و عوامل اقلیمی، تشدید شود. مقبره خسرویه در دامنه شمالی ارتفاعات شاهجهان قرار دارد که این منطقه با

تصویر ۱۷. جزئیات اضافه شده زیر تویزه‌های جبهه جنوب شرقی و جنوب غربی مقبره بابا به منظور تقویت چنددهای پنج او هفت گفته (مأخذ: نگارنده).

تصویر ۱۸. موقعیت صندوقچه‌ها در نقشه سه بعدی مقبره بابا و بی بی (مأخذ: نگارنده).

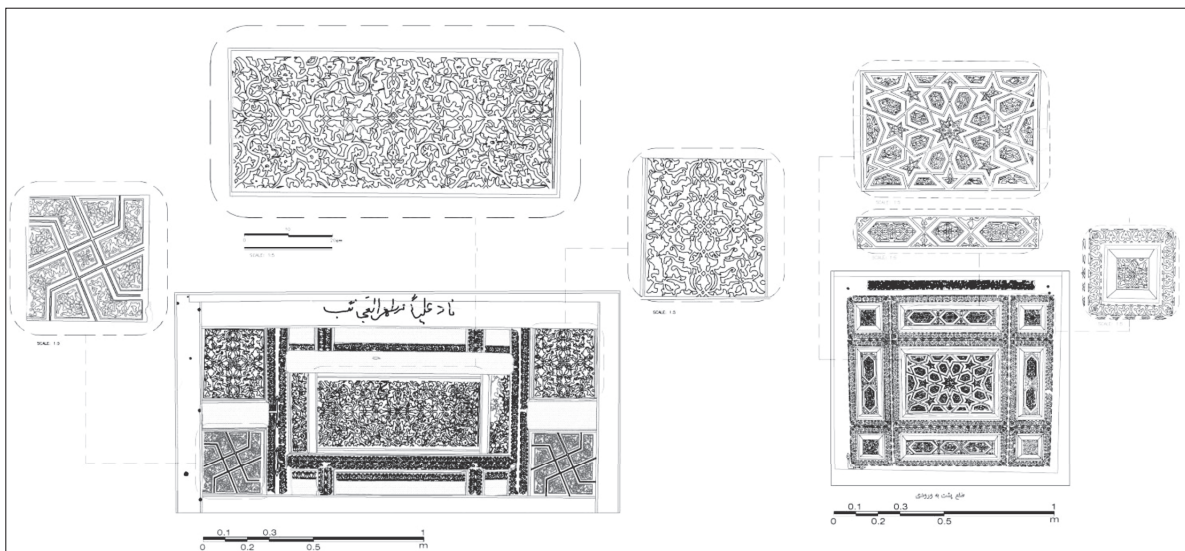
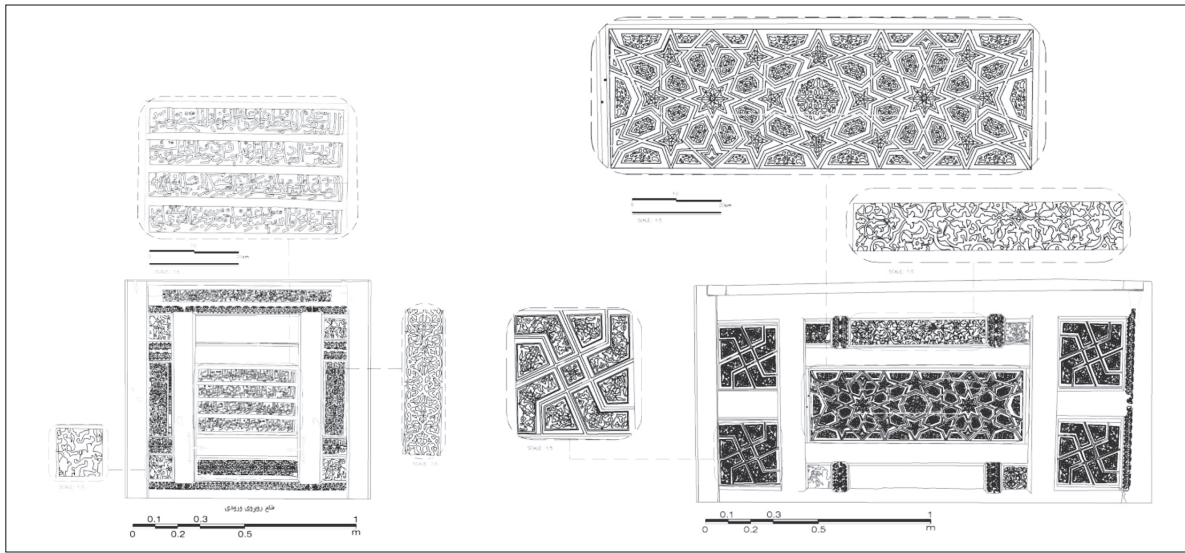
های چوبی حایز اهمیت بسیاری است.

۲.۲. صندوقچه‌های چوبی مقبره

در دوره تیموری و در موارد متعدد، صندوقچه‌های چوبی در فضاهای ساده آرامگاهی در مناطقی از خراسان غربی (و مناطقی از مازندران) قرار داده می‌شد. تزیینات متنوعی بر روی این صندوقچه‌ها ایجاد شده که قابل دسته‌بندی در دو گروه کلی تصاویر و متون است (کلانتر و آیت‌اللهی، ۱۳۸۸: ۵). در مقبره بابا و بی بی دو صندوقچه چوبی وجود دارد که حاوی اطلاعات ارزشمندی از متوفیان و حیات کالبدی بناست. گفته می‌شود که روی در ورودی مقبره بی بی کتیبه‌ای نصب بوده که متأسفانه در حال حاضر اثری از آن نیست. بنابراین بررسی کتیبه‌های صندوقچه

۲.۲.۱. صندوقچه مقبره بابا

صندوقچه مقبره بابا مکعب مستطیلی است به طول ۲ متر، عرض ۱/۱۵ متر و ارتفاع ۱ متر که بر روی سکویی به طول ۲/۲۵ متر، عرض ۱/۳۵ متر و ارتفاع ۲۵ سانتی متر قرار گرفته است. این صندوقچه دارای نقوش و کتیبه‌هایی است که کتیبه‌ها در دو ضلع کوچک تر و نقوش بر روی چهار ضلع آن منقوش شده است. نقوش حکاکی شده بر روی صندوقچه بابا نقوش گل و بته‌ای است که در زمینه‌های هندسی جای گرفته‌اند.

تصویر ۱۹. نقوش گیاهی تجریدی، گره و کنبه‌های صندوقچه زیبای چوبی مقبره بابا (مأخذ: نگارنده).

ب. کتیبه قسمت میانی صندوقچه:

«اللهم صل على المصطفى محمد و المرتضى على و البتول فاطمه و السبطین الحسن و الحسین و زین العباد علی و الباقر محمد و الصادق جعفر و الکاظم موسی و الرضا علی و التقی محمد و النقی علی و الزکی العسکری الحسن و الحجه القائم المهدي محمد صلوات الله عليه و عليهم اجمعین من هجره النبویه سنه ۹۲۲ عملجان [خان] محمد». (تصویر ۲۱)

متن این کتیبه صلوات بر چهارده معصوم (صلوات کبیره) است و عمل جان [خان] محمد است به سال ۹۲۲ ق.

ج. کتیبه پشت به در ورودی:

«هذه وفات جناب المرحوم المغفور قطب البدلا شرف المله و الدین بابا حسین طاب الله ثراه و جعل الجنة مثواه بتاريخ هفدهم محرم الحرام سنه سبع و تسعين و ثمانمائه». (تصویر ۲۲)

در مقبره بابا کتیبه‌های حک شده بر صندوقچه چوبی اطلاعات ارزشمندی به دست می‌دهد؛ از جمله تاریخ وفات بابا و کاتب و ناظم جملات که در ذیل به بررسی این کتیبه‌ها می‌پردازیم.

کتیبه‌های صندوقچه بابا

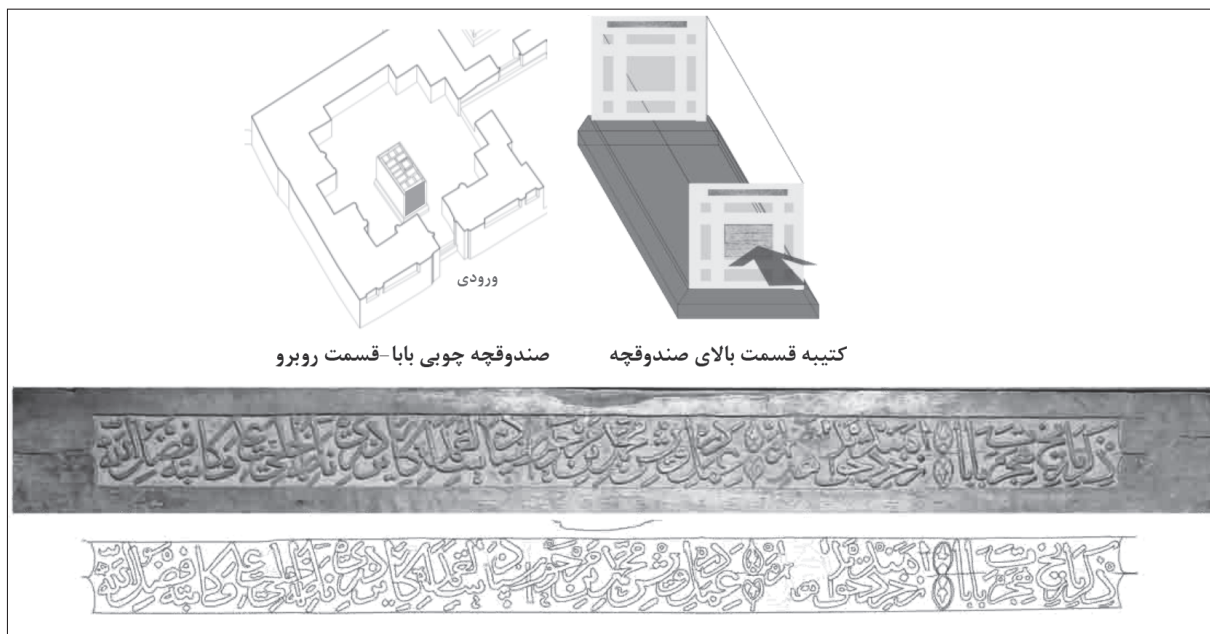
کتیبه‌ها در دو قسمت صندوقچه، رو و پشت به در ورودی مقبره (اضلاع کوچک صندوقچه) حکاکی شده است.

کتیبه‌های رو به در ورودی

الف. کتیبه قسمت بالای صندوقچه:

«ذکر تاریخ هجرت بابا/ از خردمند جوید اهل هنر* عمل درویش محمد بن مرحوم استاد شاه احمد کاریزدی ناظمه حاجی علی و کاتبه فضل الله».

با توجه به این کتیبه، تاریخ وفات بابا به حروف ابجد در کلمه «خردمند» نهفته است. یعنی سال ۸۹۸ ق و سازنده صندوقچه، درویشی است محمد نام فرزند استاد شاه احمد کاریزدی. (تصویر ۲۰)

تصویر ۲۰. کتیبه صندوقچه چوبی مقبره بابا، خردمند در حروف ابجد سال ۸۹۸ ق (ماخذ: نگارنده).

تصویر ۲۱. کتیبه صلوات چهارده معصوم متعلق به سال ۹۲۲ق، صندوقچه چوبی مقبره بابا (مأخذ: نگارنده).

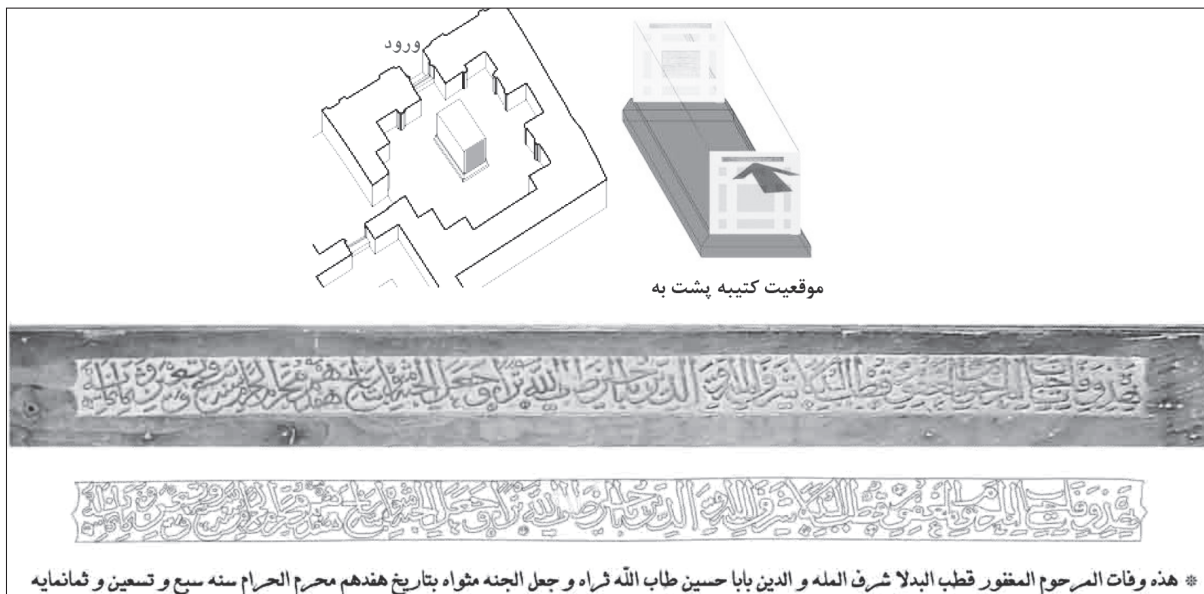
از جایگاه او نزد پیروانش دارد. تاریخ وفات بابا حسین در این کتیبه به صورت دقیق هفدهم محرم الحرام سال ۸۹۷ق ذکر شده که یک سال کم‌تر از سالی است که در کتیبه روبه‌روی در ورودی آمده است. هجرت بابا در آنجا با حروف ابجد سال (۸۹۸ق) قید شده است.

متن کتیبه‌های صندوقچه بابا سه تاریخ متفاوت را به دست می‌دهد: سال ۸۹۷، سال ۸۹۸ و سال ۹۲۲ق.

با توجه به تاریخ دقیق فوت بابا حسین که هفدهم محرم الحرام سال ۸۹۷ق ذکر شده، به نظر می‌رسد ساخت صندوقچه چوبی در سال ۸۹۸ق یعنی یک سال پس از فوت بابا به پایان رسیده و نصب شده باشد. یا این که در تاریخی که به ابجد ارائه شده، هجرت (مرگ) بابا حسین با اندکی مسامحه در کلمه خرمدند گنجانده شده است که معرف تاریخ ۸۹۸ق است. اما کتیبه‌ی که شامل صلوات بر چهارده معصوم است، به لحاظ دقت در خط، و تاریخ با دو کتیبه دیگر متفاوت است و کاتبش شخصی دیگر بوده است. (تصویر ۲۳)

خط مورد استفاده شده در کتیبه‌ها، خط ثلث است که با توجه به اجرای بومی، مشابه خط سایر صندوقچه‌های چوبی دوره تیموری است، اما کیفیت کتیبه شماره ۳ در تصویر ۱۸، نازل‌تر از دو کتیبه دیگر است. از این رو بررسی دقیق‌تر صندوقچه چوبی مقبره بابا الزامی است.

این کتیبه اطلاعات بیش‌تری در مورد بابا ارائه می‌دهد، به نحوی که نام بابا، حسین قید شده است و بابا حسین یکی از درویش بزرگ بوده و به عنوان «قطب» ملقب شده است. در لغت‌نامه دهخدا در مورد واژه قطب چنین آمده است: کسی است که منظور نظر خدای تعالی است در همه ازمنه و طلسم اعظم به او داده شده است و او در کون و اعیان ظاهر و باطن ساری ست. وی تنها انسان کاملی است که به نظر صوفیان، احاطه‌اش به جمیع آدمیان محقق است و همه مقامات و حالات تصوف را می‌داند. او عقل عالم امکان است و تصرف وی در عقول برای صوفیان مسلم است (لغت‌نامه دهخدا، ذیل «قطب»). بنابر این قطب در تصوف به انسان کاملی اطلاق می‌شود که واسطه رسیدن سالکان به حقیقت می‌باشد. در تصوف هر سالکی که بتواند چهار سیر عرفا را طی نماید، به مقام انسان کامل و قطب رسیده و توانایی ارشاد سالکان را بر عهده دارد. متصوفه بر این عقیده اند که در هر عصری، قطبی وجود دارد و وی را دارای مقام شامخی دانسته که حتی برای او آثاری چون عصمت، تسلط بر روح کائنات، علم لدنی، بی‌نیازی از عبادات و آگاهی از غیب را قائل اند (کاشفی، ۱۳۸۵: ۲۱۰-۲۱۴). در اعتقادات شیعی، چنین مقامی براننده رسول خدا و ائمه اطهار علیه‌السلام بوده و دیگران به چنین مقامی دست نمی‌یازند (همان، ۴۴-۴۸). به هر روی به‌کارگیری واژه قطب برای بابا حسین، نشان

تصویر ۲۲. کتیبه صندوقچه چوبی مقبره بابا، زمان فوت بابا حسین به سال ۸۹۷ق، قسمت پشت به فضای ورودی (مأخذ: نگارنده).

عرض ۱/۳۵ متر و ارتفاع ۲۵ سانتی متر قرار گرفته است.

کتیبه‌های صندوقچه بی‌بی:

این کتیبه‌ها در سه ردیف و به شرح ذیل آمده است:
 ردیف اول: «صنَدُقُ پَر فیض بی‌بی شاه‌بیگی / بایلی
 سالی مضاعف جوی از ظل آله [؟] ۲ * عمل محمد بن
 قاسم مولانا غلام علی جهانی * کاتبه و ناظمه محمود الحسینی».
 بخش دوم: «خاطر شد این بکام، پاکیزه صندوق تمام [؟] *
 نهصد و هشتاد و هشت از هجره فخر الانام». (تصویر ۲۴)
 بخش سوم: «به اهتمام قز الاق تاتار و ساری بابای تاتار
 بعون الملک الغفار * و جماعت خسربی و حسن رفیقه».

بر اساس کتیبه صندوقچه بی‌بی، نام فرد متوفی
 بی‌بی شاه‌بیگی بوده است و این صندوقچه توسط محمد
 بن قاسم و در سال ۹۸۸ق ساخته شده و کاتب و ناظم
 جملات فردی است به نام محمود حسینی. نکته قابل
 توجه اینجاست که تاریخ اتمام ساخت صندوقچه بی‌بی،
 سال ۹۸۸ق است و سخنی از زمان وفات او بمیان نیامده
 است.

با توجه به بخش دوم و سوم کتیبه صندوقچه بی‌بی،
 می‌توان گفت در دوره صفویه (۹۸۸ق) اتفاق ویژه‌ای در

بررسی ساختار چوبی و نقوش صندوقچه بابا حسین

با دقت در ساختار و جنس صندوقچه بابا (چوب گردو)،
 به‌وضوح به تفاوت قدمت اجزای مختلف صندوقچه در
 قسمت کلاف‌های اصلی و تزیینات میانی آن پی می‌بریم،
 که نشان می‌دهد صندوقچه در دوره‌ای مرمت شده است.
 مقایسه نقوش روی صندوقچه نیز مؤید این امر است.
 به‌طور کلی در مرمت صندوقچه بابا از یک سو آثار
 ارزشمند صندوقچه اولیه حفظ شده و از سوی دیگر،
 تغییرات اساسی به وجود آمده در آن موجب آشفتگی
 نقوش و کتیبه‌ها شده است (به ترکیب اجزای مختلف در
 تصویر ۱۹ دقت شود). وضع صندوقچه نشان می‌دهد که
 چهارچوب اصلی آن به صورت اساسی مرمت شده است.
 ضلع پشت به در ورودی صندوقچه به دلیل سالم ماندن
 و کم‌ترین تصرفات به بازاریابی شکل اولیه صندوقچه و
 شناخت اجزای الحاقی کمک شایانی می‌کند.

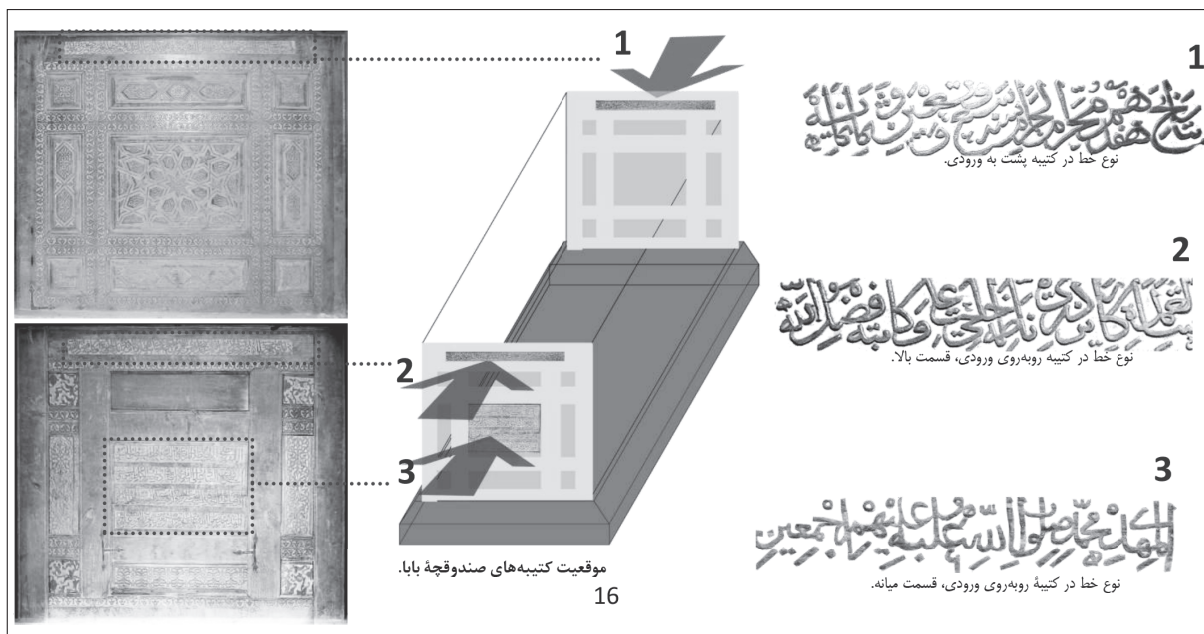
۲،۲،۲. صندوقچه قبر بی‌بی

این صندوقچه مکعب مستطیلی است به طول ۲/۱۴
 متر، عرض ۱/۰۷ متر و ارتفاع ۱ متر (پایه‌های صندوقچه
 ۱۲ سانتی-متر است) که بر روی سکویی به طول ۲/۳۷ متر،

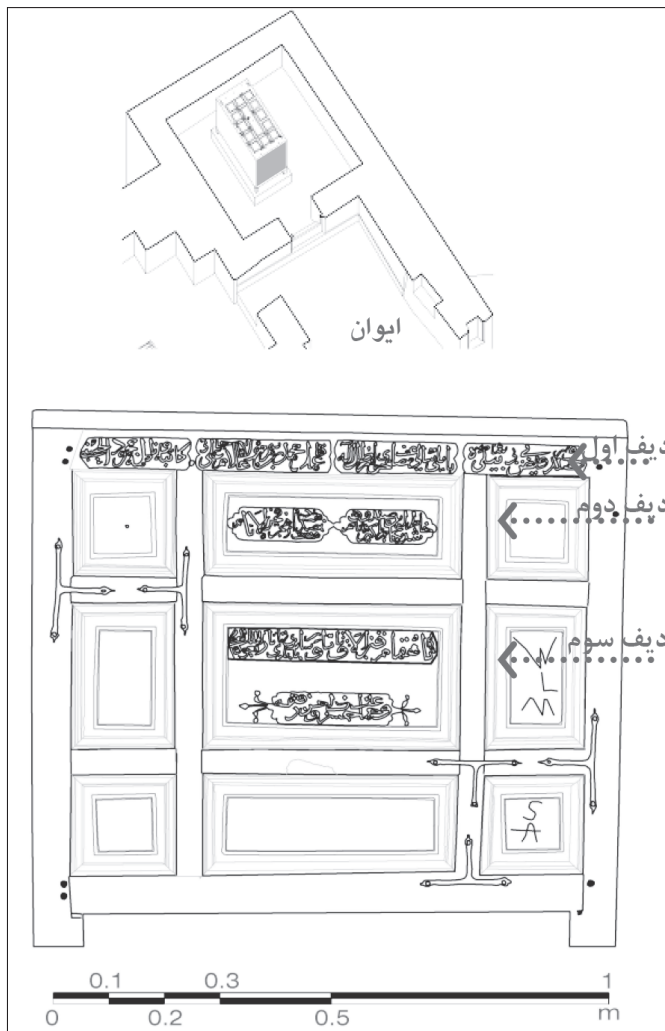
همان‌گونه که در معرفی فضایی مقبره عنوان شد، گنبدخانه‌ای که بی‌بی شاه‌بیگی در آن مدفون است پیش از گنبدخانه مقبره بابا ساخته شده است و این درحالی است که تاریخ روی صندوقچه چوبی بی‌بی مربوط به زمانی پس از ساخت گنبدخانه بابا است.

بنابراین در مورد زمان فوت بی‌بی دو احتمال وجود دارد: نخست آنکه بی‌بی شاه‌بیگی قبل از فوت بابا حسین در سینه کوه مدفون بوده و پس از وی، بابا حسین در مجاورت او دفن شده است و کار ساخت صندوقچه بی‌بی شاه‌بیگی، سال‌ها بعد و در سال ۹۸۸ق انجام شده است. و دوم آنکه بی‌بی شاه‌بیگی، حدود ۹۱ سال بعد از وفات بابا حسین، فوت کرده و در گنبدخانه‌ای که در کنار مقبره بابا حسین بوده به خاک سپرده شده است.

ساماندهی مقبره بابا و بی‌بی افتاده است. به این معنا که به اهتمام افرادی که بعید نیست جزو دراویش و صوفیان بوده باشند، بنا به صورت کامل مرمت و ساماندهی شده است. به هر ترتیب افرادی که به کوشش آنان، مقبره ساماندهی شده است از اهالی روستا نیستند چرا که هم نام آنان، با نام معمول روستاییان متفاوت است و هم از همکاری مردم روستا به صورت جداگانه یاد شده است: «به اهتمام قز الاق تاتار و ساری بابای تاتار و جماعت خسری و حسن رفیقه». جالب آن است که مردم روستا مشارکت در ساماندهی مقبره را تایید میکنند و به نقل از پدران و اجداد خود چنین می‌گویند که مردم روستا سنگ‌های مورد نیاز مقبره را از قسمت شمالی روستا که به پیش‌کمر معروف است، دست به دست به سمت غربی رودخانه منتقل کرده و در این کار مشارکت کرده‌اند.

تصویر ۲۳. مقایسه کتیبه‌های صندوقچه چوبی مقبره بابا (مأخذ: نگارنده).

تصویر ۲۴. موقعیت کتیبه‌ها بر صندوقچه بی بی شاه‌بیگی (مأخذ: نگارنده).

نتیجه‌گیری

مقبره بابا و بی بی (خسرویه) از دو گنبدخانه و یک ایوان تشکیل شده است که گنبدخانه کوچک‌تر به دلیل عقب نشستگی و قرارگیری بر بستر طبیعی تپه، از گنبدخانه بزرگ‌تر که پیش‌آمده‌تر است و روی صفت دست‌ساز بنا شده، قدیم‌تر است. هم‌چنین به دلیل ساختار کالبدی هماهنگ ایوان با گنبدخانه بزرگ‌تر، می‌توان محتمل دانست که این دو بنا هم‌زمان ساخته شده باشند. با توجه به تاریخ قیدشده در صندوقچه چوبی، گنبدخانه بزرگ‌تر مدفن یکی از عارفان بزرگ، قطب البدلا به نام بابا حسین است و گنبدخانه کوچک‌تر مدفن بانویی به نام بی بی شاه‌بیگی است. با توجه به تاریخ صندوقچه چوبی بابا، گنبدخانه بزرگ‌تر متعلق به دوره تیموری است. ویژگی‌های ساختاری گنبدخانه بزرگ‌تر

که از منظر باریکه طاق‌های متعدد و هماهنگ که در آن وجود دارد - مشابه با بناهای دوره تیموری است، مؤید این مطلب است. بنابراین زمان ساخت گنبدخانه کوچک‌تر قبل از دوره تیموری است. صرف نظر از زمان فوت بی بی شاه‌بیگی که اثبات آن نیاز به مطالعات دقیق تاریخی دارد (در مورد تاریخ روی صندوقچه چوبی بی بی دو احتمال وجود دارد: ممکن است این تاریخ هم به زمان فوت بی بی و هم به زمان ساخت صندوقچه اشاره کند که در این حالت بی بی شاه‌بیگی در دوره صفویه می‌زیسته است. یا اینکه این تاریخ صرفاً سال ساخت و نصب صندوقچه چوبی را نشان دهد. که در این صورت با توجه به قدمت گنبدخانه کوچک، ممکن است بی بی شاه‌بیگی سال‌ها قبل از نصب صندوقچه در این محل

پی‌نوشت:

۱- این مقاله برگرفته از طرح تحقیقاتی - پژوهشی نگارنده تحت عنوان «طرح ساماندهی و مرمت مقبره بابا و بی‌بی روستای خسرویه شهرستان فاروج»، مصوب اداره کل میراث فرهنگی خراسان شمالی است.

۲- این قسمت از کتیبه با وجود وضوح متن، قابل تشخیص نیست.

۳- در قسمت‌هایی از صندوقچه بابا حسین جنس و نقوش به کاررفته، با سایر قسمت‌های صندوقچه متفاوت است. از این رو گمان می‌رود بعضی از قسمت‌های وصالی شده متعلق به صندوقچه بابا نباشد.

منابع:

- اوکین، برنارد. (۱۳۸۶). معماری تیموری در خراسان. ترجمه علی آخشینی. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدسی رضوی.
- رضازاده، رزق‌الله. (۱۳۸۰). خسرویه، گوه‌ری در شاه‌جهان قوچان. مشهد: انتشارات سلمان.
- شاکری، رضاعلی. (۱۳۸۱). اثر کهنه تاریخ جامع قوچان. تهران: امیرکبیر.
- علیجانی، بهلول و منیژه قهرودی و ابوالقاسم امیراحمدی. (۱۳۸۵). «پهنه‌بندی خطر وقوع زمین لغزش در دامنه‌های شمالی شاه‌جهان با استفاده از GIS». در فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، سال بیست و یکم، ش ۴ (پیاپی ۸۳)، ص ۱۱۶-۱۳۱.
- کلانتر، علی‌اصغر و حبیب‌آیت‌اللهی. (زمستان ۱۳۸۸). کاربرد آیات قرآنی و متون مذهبی در تزیینات معماری شیعی مازندران». در نگره، ش ۱۳، ص ۵-۲۷.
- حاجی قاسمی، کامبیز. (۱۳۷۹). گنجنامه، مدارس. تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- کاشفی، محمدرضا. (۱۳۸۵). عرفان و تصوف. قم: نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها.
- گلمبک، لیزا و دونالد ویلبر. (۱۳۷۴). معماری تیموری در ایران و توران. ترجمه کرامت‌الله افسر و محمدیوسف کیانی. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- معماریان، غلامحسین. (۱۳۹۱). معماری ایرانی نیارش. تهران: نغمه نو اندیش.
- هیلن براند، رابرت. (۱۳۸۷). جنبه‌های معماری تیموری در آسیای میانه. ترجمه داود طبایی. در گلستان هنر، ش ۱۴، ص ۶۵-۸۲.

دفن شده باشد. از تأمل در این موضوع یک مسئله بر ما روشن می‌شود و آن مرمت و ساماندهی مقبره خسرویه در زمانی است که صندوقچه بی‌بی به اتمام می‌رسد. یعنی در دوره صفویه و به سال ۹۸۸ق و ۹۱ سال پس از دفن بابا حسین. دلیل این مدعا نتایج حاصل از مقایسه صندوقچه‌های چوبی دو گنبدخانه است. در مقایسه صندوقچه مقبره بابا و صندوقچه مقبره بی‌بی، با توجه به اینکه نوع چوب و بست‌هایی که در مرمت صندوقچه چوبی بابا به کار رفته، عیناً مشابه با نوع چوب و بست‌های صندوقچه بی‌بی است. از این رو گمان می‌رود صندوقچه چوبی مقبره بابا حسین در حدود سال ۹۸۸ق مرمت اساسی شده است.

آسیب‌های وارده به صندوقچه چوبی بابا، به فرسایش شدید سطوح صندوقچه منجر شده و باعث از بین رفتن چهارچوب اصلی و بخش‌هایی از آن شده است. شدت آسیب‌ها به حدی بوده که در مرمت صندوقچه بابا علاوه بر چهارچوب اصلی جدید، بخش‌هایی از تزیینات مثبت‌کاری که بر ما معلوم نیست از کجا تهیه شده ۳، در صندوقچه مورد استفاده قرار می‌گیرد. متن این تزیینات مثبت‌کاری چوبی صلوات چهارده معصوم است که بر روی آن تاریخ ۹۲۲ق به چشم می‌خورد و نوع خط آن با خطوط به‌کاررفته در صندوقچه اصلی متفاوت است و سازنده آن نیز شخصی است؛ جان(خان) محمد نام. در حالی که سازنده صندوقچه بابا حسین، درویشی است به نام درویش محمد فرزند احمد کاربزدری.

آسیب‌های وارده بر روی صندوقچه بابا به حدی است که به نظر می‌رسد این آسیب‌ها ناشی از بارش مستقیم نزولات جوی روی صندوقچه باشد. بنابراین می‌توان چنین بیان کرد که در زمان ساخت و اتمام صندوقچه بی‌بی، یعنی در حدود ۹۱ سال پس از ساخت مقبره بابا حسین، آن بنا به شدت آسیب دیده بوده و صندوقچه بابا حسین در معرض نزولات جوی قرار گرفته بوده است. تا آنجا که به اهتمام قزاق تاتار و ساری بابای تاتار و مردم روستای خسرویه، بازسازی اساسی می‌شود. استقرار بنا بر روی صفت دست‌ساز و نشست‌های متوالی بنا که به آسیب‌های شدید ساختاری منجر شده و هم‌چنین تقویت تویزه‌های جنوب شرقی و جنوب غربی بنا، مؤید این مسئله است که روند تخریب از زمان ساخت مقبره بابا پیوسته وجود داشته است.